

Spinoza Etiğinde Upuygun Bir Fikir Olarak “Ahlaki Farkındalık”: Bilinç mi, Vicdan mı?

”Moral Awareness” as an Adequate Idea in Spinoza’s Ethics: Conscious or Conscience?

Enes Dağ

Dr., Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi,
Türk İslam Düşünce Tarihi Anabilim Dalı
Dr., Ankara Yıldırım Beyazıt University, Faculty of Humanities and Social Science,
Department of History of Turkish Islamic Thought
Ankara, Türkiye
edag@ybu.edu.tr orcid.org/0000-0003-3339-2242

Article Information/Makale Bilgisi

Article Types/Makale Türü: Research Article/Araştırma Makalesi

Received/Geliş Tarihi: 30 July/Temmuz 2022

Accepted/Kabul Tarihi: 04 December/Aralık 2022

Published/Yayın Tarihi: 15 December/Aralık 2022

Pub Date Season/Yayın Sezonu: December/Aralık

Volume/Cilt: 26 **Issue/Sayı:** 3 **Pages/Sayfa:** 1181-1196

Cite as/Atıf: Dağ, Enes. “Spinoza Etiğinde Upuygun Bir Fikir Olarak “Ahlaki Farkındalık”: Bilinç mi, Vicdan mı?”. *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 26/3 (Aralık 2022), 1181-1196. <https://doi.org/10.18505/cuid.1150883>

Dağ, Enes. “Moral Awareness’ as an Adequate Idea in Spinoza’s Ethics: Conscious or Conscience?”. *Cumhuriyet Theology Journal* 26/3 (December 2022), 1181-1196. <https://doi.org/10.18505/cuid.1150883>

Plagiarism/İntihal: This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software./Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi.

Published by/Yayıncı: Sivas Cumhuriyet University, Faculty of Theology/Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi.

Ethical Statement/Etik Beyan: It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited./Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur (Enes Dağ).

Telif Hakkı&Lisans/Copyright&License: Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmalarını CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır./ Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0.

“Moral Awareness” as an Adequate Idea in Spinoza’s Ethics: Conscious or Conscience?

Abstract: As in classic Latin philosophical and theological texts, there is no semantic distinction between the concepts of *conscientia* and *conscius* in Spinoza’s texts, and it is seen that one is used interchangeably. However, in traditional philosophy the concept of *conscientia* is used as an “inner voice” or “conscience” meaning “moral sensitivity” or “moral awareness” and expresses both rational and irrational processes. On the other hand, the concept of *conscius* is used in the sense of “consciousness” and expresses a mental or psychological reflexive activity based on rational processes in the same tradition. This study first and foremost claims that “moral awareness” is formed as a result of reflexive thinking, which is a mental action, based on Spinoza’s use of the two concepts in the same meaning. Where consciousness is understood as a reflexive activity based on the relationship between ideas, it is argued that “moral awareness” occurs in the mind as an idea formed as a result of the relationship between ideas. Secondly, it is determined that Spinoza establish a kind of “moral consciousness” theory based on the awareness in question, rather than a “conscience theory”. The main focus of these claims and determinations is that “good” and “evil”, which are the basic concepts of Spinoza’s ethics, arise from the idea of “joy” and “sadness” that occur as affects in the mind. Here, “joy” or “sadness” are considered as the primary ideas that occur in the mind as a result of the affection of the body, and “good” or “bad” as secondary ideas formed by the mind as a result of contemplation on these primary ideas. In the article, the theory of “moral consciousness” is constructed based on the “ideas of ideas”, which are the secondary ideas in question. Within this framework, I claim that “morality” in Spinoza’s thought is a part of consciousness, and a kind of mental action that takes place in the mind as an “idea”. To justify this claim, Spinoza’s concepts of “consciousness” and “morality” need to be clarified. Accordingly, in Spinoza, “consciousness”, basically expresses a reflexive thought depending on the ideas and affects that occur as a result of the affections of the body. When a person experiences the outside world, s/he perceives the effects of the external bodies that s/he encounters through her/his own body, and these perceptions are expressed as her/his “affections of the body”. Each affection simultaneously corresponds to an idea in the mind. When the mind reflects on these ideas, it forms other ideas, and these ideas that the mind reaches are expressed as the “ideas of ideas”, which includes the awareness of the previous idea. Spinoza’s concept of “consciousness” is based on this “ideas of ideas”. Secondly, “morality” in Spinoza is “the desire to do good generated in us by our living according to the guidance of reason”. Here, the guidance of reason means that “morality” is an “adequate idea” in the mind, and on this basis, the desire to do good means that “morality” is an active and rational desire. Desire is what drives a person to act to do something. Desire is both the conscious appetite or willings of man and his/her “essence”. For this reason, morality is to direct the human essence to the good on the ground of necessity. “Good” are the joys that man is conscious of or aware of. Therefore, morality itself is based on consciousness, and the expression “moral consciousness” is precisely the manifest or conceptual expression of such a consciousness. In this sense, in the article, “moral consciousness” has been put forward as being conscious of one’s own striving to exist (*conatus*) and appetites (*desire*), and to act with the determination of desires that express one’s own “essence”. This consciousness has been determined as the scope of seeing that the real and fundamental thing is to realize the “knowledge of causes” for a person who experiences the “effect of consequences” and thus falls into an “illusion” by assuming that he/she is free. The scope in question is that man understands him/herself as a part of Nature and realizes the ontological necessity to which he/she is subject, with “adequate ideas”. The possibility of attaining the “joys” that cause “good” rather than the “sadness” that causes “evil” is tied to such a comprehension condition. Therefore, “moral consciousness” basically refers to one’s consciousness of one’s ideas, affects, actions, and more holistically, of himself. One of the highest perfections that “moral consciousness” brings man is the state or affect of “self-esteem”. The affect of “self-esteem” is formed by the idea of being aware of one’s own power to act and seeing that the joys caused by the actions one performs are caused by oneself. In this direction, in the article, “moral consciousness” is put forward as a reflexive idea that is based on “self-consciousness” and in its final stage “self-esteem”. Thus, “moral consciousness” has been identified as the greatest possibility for a person to strengthen his/her own weakness as much as possible.

Keywords: Moral Philosophy, Philosophy of Mind, Spinoza, Consciousness, Conscience, Awareness, Moral Consciousness, Good - Evil, Joy - Sadness.

Spinoza Etiğinde Upuygun Bir Fikir Olarak “Ahlaki Farkındalık”: Bilinç mi, Vicdan mı?

Öz: Klasik Latince felsefi ve teolojik metinlerde olduğu gibi, Spinoza metinlerinde de *conscientia* ve *conscius* kavramları arasında anlamsal herhangi bir ayırma rastlanmayıp birinin diğerinin yerine kullanıldığı görülmektedir. Ancak geleneksel felsefede *conscientia* kavramı “ahlaki duyarlılık” ya da “farkındalık” anlamına gelen bir “iç ses” ya da “vicdan” olarak kullanılmakta ve hem rasyonel hem de irrasyonel süreçleri ifade etmektedir. Diğer yandan aynı felsefi gelenekte *conscius* kavramı ise “bilinç” anlamında kullanılmakta ve rasyonel süreçlere dayalı zihinsel ya da psikolojik bir düşünümsel faaliyeti ifade etmektedir. Bu çalışma, öncelikle

Spinoza'nın iki kavramı aynı anlamda kullanmasından hareketle "ahlaki duyarlılık"ın da zihinsel bir eylem olan refleksif düşünce neticesinde oluştuğunu iddia etmektedir. Çalışmada bilincin fikirler arası ilişkiye dayanan düşünümsele bir faaliyet olarak anlaşıldığı yerde, "ahlaki farkındalık"ın zihinde fikirler arası ilişki neticesinde yeni bir fikir olarak meydana geldiği savunulmaktadır. İkinci olarak çalışmada Spinoza'nın bir "vicdan teorisi"nden ziyade, söz konusu farkındalıktan hareketle bir tür "ahlaki bilinç" teorisi geliştirdiği tespit edilmektedir. Bu iddia ve tespitlerin ana odağını ise Spinoza etiğinin temel kavramları olan "iyi" ve "kötü"nin zihinde birer duygu olarak meydana gelen "sevinç" ve "keder" fikrinden doğması oluşturmaktadır. Burada "sevinç" veya "keder" bedeninin etkilenişleri neticesinde zihinde meydana gelen "birincil fikirler"; "iyi" veya "kötü" ise zihnin bu birincil fikirler üzerine tefekkürü neticesinde oluşturduğu "ikincil fikirler" olarak ele alınmaktadır. Makalede "ahlaki bilinç" teorisi, bu tarz ikincil fikirler olan "fikrin fikri"ne dayandırılarak oluşturulmaktadır. Temel insicamı bu çerçevede oluşturulan makalede, Spinoza düşüncesinde "ahlak"ın bir tür zihinsel eylem olan bilincin bir parçası olduğu ve zihinde bir "fikir" olarak yer aldığı iddia edilmektedir. Bu iddianın temellendirilmesi için Spinoza'nın "bilinç" ve "ahlak" kavramlarının aydınlatılması gerekir. Buna göre Spinoza'da "bilinç", ana hatlarıyla, bedeninin etkilenişleri neticesinde meydana gelen fikirlere ve duygulara bağlı refleksif bir düşünceyi ifade etmektedir. İnsan dış dünya ile deneyim kurduğunda, karşılaştığı dışsal bedenlerin etkilerini kendi bedeni üzerinden algılar ve bu algılar "bedenin etkilenişleri" olarak ifade edilir. Her etkileniş eş zamanlı olarak zihinde bir fikre tekabül eder. Zihin bu fikir üzerine düşündüğünde bir başka fikre daha ulaşır ve zihnin ulaştığı bu fikir önceki fikrin farkındalığını içeren "fikrin fikri" olarak ifade edilir. Spinozacı "bilinç" kavramı bu "fikrin fikri"ne dayanır. İkinci olarak Spinoza'da "ahlak", "akıl rehberliğinde yaşadığımız için içimizde meydana gelen iyiyi gerçekleştirme arzusu"dur. Burada akıl rehberliği "ahlak"ın zihinde "upuygun bir fikir", bu temelden beslenen iyiyi gerçekleştirme arzusu ise "ahlak"ın etkin ve rasyonel bir arzu olduğunu ifade eder. İnsanı eylemeye, bir şey yapmaya yönlendiren de arzudur. Arzu, hem insanın bilincinde olduğu istek ya da iştahlarıdır hem de onun "öz"üdür. Bu sebeple ahlak, insani özü, zorunluluğun zemininde iyiyeye yönlendirmektir. "iyi" ise insanın bilincinde ya da farkında olduğu sevinçlerdir. O nedenle ahlakın kendisi bir bilinç üzerine kuruludur ve "ahlaki bilinç" ifadesi tam da böylesi bir bilincin dışı vurumu ya da kavramsal ifadesidir. Bu bağlamda makalede "ahlaki bilinç", insanın kendisinin, varolma çabasının (conatus) ve iştahlarının bilincinde (arzu) olması ve kendi "öz"ünü ifade eden arzularının belirlenimiyle eyleme geçmesi olarak ortaya konulmaktadır. Bu bilinç, "sonuçların etki"sini yaşayan ve böylece özgür olduğunu zannederek bir "yanılsama" içine giren insanın, asıl ve temel olanın "nedenlerin bilgisi"ni idrak etmek olduğunu görebilme ufku olarak belirlenmektedir. Söz konusu ufuk, insanın kendisini Doğanın bir parçası olarak görmesi ve tâbi olduğu ontolojik zorunluluğu "upuygun fikirler"le idrak etmesidir. İnsanın "kötü"ye yol açan "keder"lerden, "iyi"ye neden olan "sevinç"lere ulaşmasının imkânı da böylesi bir idrak koşuluna bağlanmaktadır. Dolayısıyla "ahlaki bilinç", en temelde kişinin fikirlerine, duygularına, eylemlerine, daha bütüncül bir ifadeyle kendisine dair bilincini ifade eder. "Ahlaki bilinç"ın insanı ulaştırdığı en üst yetkinliklerden biri de "kendinden memnuniyet" hali ya da duygusudur. "Kendinden memnuniyet" duygusu, insanın kendi eyleme gücünün farkında olarak, gerçekleştirdiği eylemler neticesinde neden olduğu sevinçlerin kendisinden kaynaklandığını görebilme fikriyle oluşur. Bu doğrultuda makalede "ahlaki bilinç", temelinde "kendilik bilinci", nihai aşamasında da "kendinden memnuniyet" olan düşünümsele bir fikir olarak ortaya konulmaktadır. Böylece söz konusu "bilinç", insanın kendi zayıflığını mümkün merteye güçlendirmesinin en büyük imkânı olarak saptanmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Ahlak Felsefesi, Zihin Felsefesi, Spinoza, Bilinç, Vicdan, Farkındalık, Ahlaki Bilinç, İyi-Kötü, Sevinç - Keder.

Giriş

Türkçede "vicdan" olarak geçen kavramın Latince karşılığı *conscientia*, İngilizce karşılığı ise "*conscience*"dir. Aynı şekilde Türkçede "bilinç" ya da "şuur" olarak geçen kavram ise Latince *conscius*, İngilizcede ise *conscious* olarak karşılır. Ancak bu ayırım 17. yüzyıl sonrasına dayanacak kadar yenidir. Bununla birlikte bu kavramların tarihsel arka planına bakıldığında, onların geçmişten günümüze süregelen bir anlamsal tartışmanın odağında olduğu görülür.

Klasik Latince *conscius* ile *conscientia* kavramları, aralarında herhangi bir anlamsal ayırıma gidilmeksizin kullanılmıştır. Ancak bu iki kavram, bazen psikolojik, zihinsel ya da fenomenal bir içeriği, bazen ise ahlaki bir duyarlılığı ifade etmiştir. Bu iki kavramın, söz konusu iki anlamdan hangisini ifade etmek üzere kullanıldığına dair yapılacak semantik bir ayırımın, metnin bağlamına göre yapıldığı ifade edilmektedir. İki kavramdan birisinin ilk bakışta hangi anlamda kullanıldığına yönelik belirsizliğin, sonraki süreçte diğer ulus dillerinde de neredeyse 17. yüzyılın sonuna dek sürdüğü söylenebilir. Ancak yüzyılın sonuna doğru İngilizce pek çok felsefi terimle birlikte *consciousness* (bilinçlilik) kelimesinin de Ralph Cudworth tarafından "*True Intellectual System of the Universe*" (1678) eserinde adeta icat edildiği kabul edilmektedir. Ayrıca bunun hemen ardından Spinoza ile aynı yılda doğan J. Locke'un (1632) "*İnsanın Anlama Yetisi Üzerine Bir Deneme*" (1690) eserinde "*self-conscious*" (kendilik bilinci) gibi bir kavramdan söz etmesinin, İngilizcede *conscious* kavramını *conscience* kavramına olan tüm referanslarından kopardığı belirtilmektedir. Böylelikle artık 17. yüzyılın sonlarından itibaren, sonraki gelişmelerle de birlikte Latince *conscius* kelimesi İngilizcede *conscious* olarak

karşılanmış ve tamamen “psikolojik” ya da “zihinsel” bir süreci veya refleksif bir zihinsel eylemi ifade etmek için kullanılmıştır. Benzer şekilde Latince *conscientia* kavramına ise İngilizce (ve hatta Fransızca) *conscience* karşılığı verilerek bu kavram daha çok “ahlaki duyarlılık” ya da insan eylemlerini müspet bir şekilde düzenleyen “bir iç ses” ya da “vicdan” anlamıyla kullanılmıştır.¹

Bir 17. yüzyıl filozofu olan Spinoza’ya bakıldığında, onun da klasik Latince geleneğine uyarak *conscius* ve *conscientia* kavramları arasında herhangi bir ayırım gözetmeksizin birini diğerinin yerine kullandığı açıkça görülmektedir. Ancak Spinoza *conscius* kavramına nazaran *conscientia* kavramını daha nadir kullanmakta ve hatta insan eylemlerine, duygularına ve davranışlarına dair pasajlarda bile, yani ahlaki içeriği ön plana çıkan metinlerde dahi daha çok *conscius* kavramını tercih ettiği göze çarpmaktadır. Örneğin Spinoza, “zihin hem açık ve seçik hem de bulanık fikirlere sahip olduğu sürece, kendi varlığını belirsiz bir süreliğine devam ettirmeye çabalar ve sahip olduğu bu çabanın da bilincinde [*conscia*] olur”² derken *conscius* kavramını kullanmaktadır. Aynı önermenin kanıtında “zihin bedeninin etkilenişlerinin fikirleri sayesinde kendi bilincine [*sui sit conscia/conscious of itself*] ulaştığı için kendi çabasının da bilincinde [*sui conatus conscia/conscious of its striving*] olur”³ dediğinde de yine *conscius* kavramını tercih etmektedir. Aynı önermeyi daha da açıklığa kavuşturmak için düştüğü notta (*scholium*) ise söz konusu iki kavramı aynı anlamda ve birlikte kullanır: “[...] iştah ve arzu arasında hiçbir fark yoktur, ancak arzu genellikle kendi iştahının bilincinde [*conscii*] olan insan ile ilişkilendirilir; o nedenle arzu, bilincine [*conscientia*] varılan iştah olarak tanımlanır”⁴ Bu örnek Spinoza’nın *conscius* ve *conscientia* kavramlarını birbirinin muadili (*exchangeable*) olarak kullandığını göstermek açısından oldukça önemlidir.

Bununla birlikte, öncelikle şunu ifade edelim ki, Spinoza’da eylemlerimizin düzenleyicisi olan ya da insanı iyi olana yönlendiren “bir iç ses” düşüncesi yahut bir “vicdan teorisi” yoktur. Spinoza *conscientia* kavramını asla “vicdan” anlamında kullanmamıştır. Spinoza *Ethica*’nın üç yerinde *conscientiae morsus* kavramını kullanır ve bu üç kullanımda da “*conscientia*” kelimesi “*morsus*” kelimesiyle birlikte geçmektedir. Bu kavram (*conscientia morsus*), “vicdan azabı” anlamında kullanılmakta ve özellikle olumsuz, yani edilgin duygulardan bahsedilirken gündeme getirilmektedir. Söz konusu kavramın kullanımı, en iyi ifadesini Spinoza’nın duyguları tek tek tanımladığı *Ethica*’nın III. Bölümünün sonunda yer alan duygu tanımlarının XVII. sinde bulmaktadır: “Vicdan azabı [*conscientia morsus*] umduğumuzdan daha kötü sonuçlanan geçmiş bir şeyin fikrine eşlik eden kederdir”⁵ Bu kavram, *Ethica*’nın İngilizce çevirilerinde “*remorse*” olarak geçmekte ve kelimenin tam anlamıyla bizim Türkçede de anladığımız şekliyle bir tür “pişmanlık” duygusunu ifade etmektedir.

Bu sebeplerden dolayı, Spinoza’nın nadiren de olsa kullandığı ve kullanırken de zaman zaman *conscius* kavramının geçtiği pasajlara referans verdiği müstakil *conscientia* kavramı, “vicdan” anlamında olmayıp daha çok “bilinç” ya da “şuur” anlamındadır. Ancak Spinoza her iki kavramı hem psikolojik ya da zihinsel süreçler için hem “ahlaki duyarlılık”ı ya da “ahlaki farkındalık”ı ifade etmek için kullanır. Bu çalışmanın temel iddialarından bir tanesi de Spinoza’nın “ahlaki duyarlılık” olarak ifade ettiği farkındalığın (*awareness*) ya da bilincin (*consciousness*) psikolojik bir süreç ya da zihinsel bir eylem olduğunu ortaya koymaktır. Tespit edebildiğim kadariyle Spinoza, iki farklı anlamı aynı anlammış gibi, iki farklı kavramı da tek kavrammış gibi kullanmaktadır. Ancak geleneksel felsefede *conscius* kavramı “bilinç” anlamına gelmekte ve tamamen zihinsel, düşününsel bir süreci ifade etmekten, *conscientia*

¹ Bu konudaki detaylı açıklamalar için bk. Etienne Balibar, *Identity and Difference: John Locke and the Invention of Consciousness*, (London: Verso, 2013), 203-208; Larry M. Jorgensen, “Seventeenth-Century Theories of Consciousness”, *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Erişim 02.03.2022); Charlton T. Lewis – Charles Short, “Conscientia”-“Conscius”, *A New Latin Dictionary*, ed. E. A. Andrews (Oxford-New York: Harper & Brothers Publishers-Clarendon Press, 1891), 426.

² Spinoza, “Ethics”, *The Collected Works of Spinoza*, haz. ve çev. Edwin Curley (New Jersey: Princeton University Press, 1985), IIP9, 1/499. Anılan künyeye dayanan *Ethica* referansları standart haline gelmiş kısaltma sembolleri kullanılarak gösterilmektedir. Bu kısaltmalarda Roma rakamları bölümleri; “P” önermeleri; “Dem.” önerme kanıtlamalarını; “S” scholiumları (açıklayıcı notlar); “C” önerme sonuçlarını; “CD” önerme sonuçlarının kanıtlamalarını; “L” lemmaları; “Def.” tanımları; “Ax.” aksiyomları; “Post.” Postulatları; “Apx” -kendilerinden hemen sonra kullanılan Roma rakamlarıyla birlikte- Ekleri; “Def.Aff.” -kendilerinden hemen sonra kullanılan Roma rakamlarıyla birlikte- duyguların tanımlarını; “Exp.” Açıklamaları, “Pref.” Önsözleri ifade etmektedir. Örneğin “IIP4” *Ethica*’nın üçüncü bölümünün dördüncü önermesini, “IV Apx.6” *Ethica*’nın dördüncü bölümün altıncı ekini, “IIIDef.Aff.IExp.” *Ethica*’nın üçüncü bölümünün birinci duygu tanımının açıklamasını ifade etmektedir.

³ IIP9Dem., 499, 500; *Lat.IIP9Dem.*, 177 Metin boyunca bazı kavramların önce Latinceyi sonra İngilizceleri parantez içinde belirtilmektedir. Kavramların İngilizcesi Curley’in anılan çevirisinden alınmakta, Latinceyi ise “Leen Spruit - Pina Totaro, *The Vatican Manuscript of Spinoza’s Ethics, Latin Transcription and Notes*, (Leiden-Boston: Brill, 2011)” künyeli esere dayanmaktadır. Latince metin için yukarıda anılan kısaltmalar kullanılmakta ve ibarelerin başında “*Lat.*” kısaltmasına yer verilmektedir.

⁴ IIP9S, 500; *Lat.IIP9Dem.*, 178.

⁵ IIIDef.Aff.XVII, 535; *Lat.IIIDef.Aff.*17, 221. “*Conscientia morsus*” kavramının aynı anlamdaki diğer iki kullanımı için bk. IIP18S2, 505; IVP47S, 573.

kavramı ise "vicdan" ya da "ahlaki duyarlılık" anlamını karşılamakta ve düşünümsel bir süreçten ziyade rasyonel olmayan durumları da içeren ve bazen içgüdüsel davranmayı da ifade eden bir tür "iç ses" anlamıyla kullanılmıştır.

Bu çalışmada Spinoza'nın iki kavramı aynı anlamda kullandığı durumlarda, söz konusu olan "ahlaki duyarlılık" olduğunda bile, bu duyarlılığı ya da farkındalığı rasyonel ve zihinsel bir eylem ya da düşünümsel bir faaliyet olarak ele aldığı iddia edilmektedir. Dolayısıyla bu makalede, beden etkilenişleri neticesinde meydana gelen fikirlere ve duygulara bağlı refleksif bir düşünce olarak ortaya konulacak "ahlaki farkındalık", "vicdan" anlamını yansıtan bir tür *moral conscience* olmayıp ondan ziyade, bilişsel zihin durumlarının davranışsal tezahürlerini ifade eden *moral consciousness* anlamındadır. Bu sebeple söz konusu farkındalık aşağıda "ahlaki bilinç" olarak incelenecektir.

Bununla birlikte, Spinoza'nın kendisi "ahlaki bilinç" kavramını kullanmış değildir. Ancak burada söz konusu ettiğim "ahlaki bilinç" ifadesinde geçen "bilinç" ya da "şuur", Spinoza'nın kullandığı gibi *conscius* ve *conscientia* arasında bir ayırma gidilmeksizin, ikisinin eş anlamıyla kullanıldığı bir içeriği ifade etmektedir. Ayrıca aşağıda detaylandırılacağı üzere Spinoza'nın "irade" ve "akıl" arasında bir ayırım yapmayıp ikisini bir ve aynı olarak görmesi, onun söz konusu *conscius* ve *conscientia* arasında herhangi bir ayırım yapmamasına dayanmaktadır. Spinoza her ne kadar "ahlaki bilinç" kavramını kullanmamış olsa bile, onun ortaya koyduğu haliyle etik, bir tür bilinçlenme ve bu bilinç ya da şuur ile eylemleri icra etme ve anlamlandırma etiğidir. Dolayısıyla "ahlaki bilinç", tam anlamıyla bilinçli ya da şuurlu zihin durumlarının ahlaki anlamda insanı "iyi olan"a yönlendirmesi ve insan davranışlarına bilincin eşlik etmesi anlamında olup, son tahlilde bir tür insani yetkinliğe işaret etmektedir. Ancak bu kavramın anlaşılması için öncelikle "bilinç" ve "ahlak"ın Spinoza tarafından ele alınmış biçiminin tespit edilmesi gerekir. Bu doğrultuda aşağıda ana hatlarıyla önce "bilinç", sonra "ahlak" incelenecek ve nihayet "ahlaki bilinç" ortaya konulmaya çalışılacaktır.

1. Bilinç

Spinoza sisteminde insan, her biri Tanrı'nın sonsuz iki sıfatının dolaylı *modus*larından⁶ olan zihin ve bedenden oluşur. Ancak zihin ve bedenden birinin diğerine bir üstünlüğü yoktur ve ikisi arasında nedensel bir bağa rastlanmaz.⁷ Zihin ve beden aynı tanrısal özü açığa koymak bakımından "özdeş" olarak görülürken aynı özün farklı sıfatlar altında kavranması itibarıyla de "paralel" bir ontolojik ilişkiye sahip olarak nitelenirler.⁸ Paralelizm bedende olan biten her hareketin benzerinin zihinde bir harekete tekabül ettiğini ya da ona denk düştüğünü ifade eder. Ancak bu benzerlik zihin ve bedenin farklı yapısal özelliklerinden dolayı her ikisinde farklı şekillerde meydana gelen hareketlerin birbiriyle örtüşmesi anlamındadır. Diğer bir ifadeyle, bir etki sonucu bedende meydana gelen hareket, onu oluşturan parçaların birbiriyle olan ilişkisini, oranlarındaki değişimi ifade ederken, bu etkinin zihinde yol açtığı hareket ise fikirlerin oluşma faaliyetidir. Kısacası, bedende meydana gelen fizyolojik değişimler aynı zamanda zihinde doğan psikolojik süreçlere tekabül eder. Zihinde oluşan fikirler, eş zamanlı meydana gelen fizyolojik ve psikolojik süreçlerin tekabül yeti ya da örtüşmesi neticesinde gerçekleşir. Böylece zihin, kendi bedenini bu fikirler üzerinden bilir.⁹

Beden dışsal cisimlerle deneyim kurduğunda dışsal cisimlerden etkiler alır ve bu etkiler bedenin bir hal veya durumdan bir başka hale ya da duruma geçmesine neden olur. Bu hal değişimi, dışsal nesnelere etki alış-verişi sonucu olduğu gibi, bedenin kendi içsel yapısını oluşturan parçaların birbiriyle ilişkileri sonucunda da meydana gelir. Bedenin bu hal ya da durum değişimlerine Spinoza "bedenin etkilenişleri/duygulanışları" (*affectio/affection*) der.¹⁰ Zihinde fikirlerin doğmasına yol açan da bedenin bu etkilenişleridir. Zira insan zihninin özünü, yapısını oluşturan ilk şey, fiili olarak varolan bedene dair fikirlere¹¹ Zihin bu etkilenişler sayesinde bedende olan-biteni bir fikir olarak "upuygun"/"yeterli"/"birebir" (*adequate ideas*) ya da "upuygun-

⁶ Spinoza *Ethica*'nın özellikle I. Bölümünü Tanrı, sıfat ve *modus*lara ayırır. Bu konuda detaylı bir okuma için bk. Musa Kazım Arıcan, *Panteizm, Panenteizm ve Ateizm Bağlamında Spinoza'nın Tanrı Anlayışı*, (Ankara: Hece, 2015); Eylem Canaslan, *Spinoza: Yöntem, Tanrı, Demokrasi*, (Ankara: Dost, 2019).

⁷ IIP2D, 494.

⁸ Bu konuda detaylı bir okuma için bk. Enes Dağ, "Zihnin Bedeni, Bedenin Zihni: Spinozacı Paralelizmin Ontolojisi", *İnsanın İnanç ve Mekânın İnşası-II: Değerler ve Kavramlar Uluslararası ve Disiplinlerarası Ruh Sempozyumu Bildiriler ve Özetler Kitabı*, ed. O. Murat Deniz Şevket Yavuz (Çanakkale: ÇOMÜ, 2021).

⁹ IIP19, 466.

¹⁰ IIP19, 466; *Lat.*IIP19, 141.

¹¹ IIP13, 457; IIP10Dem., 500.

olmayan”/“yetersiz”/“bölük-pörçük”/“bulanık” (*inadequate ideas*) şekilde kavrar.¹² İnsan zihni bedeninin bir etkilenişine dair bir fikre ulaştığında, bu fikir bir “duygu”ya neden olur. Çünkü bedeninin aldığı her etki onu bir yetkinlik düzeyinden bir başka yetkinlik düzeyine çıkarır ya da düşürür.¹³ Bedenin bu yetkinlik düzeyindeki farklılık, zihinde “arzu”, “sevinç” ve “keder” duygularının doğmasına yol açar. Spinozacı sistemde, insanın sahip olduğu ve olacağı diğer tüm duygular da bu üç temel duygudan türer.¹⁴ Zihin, bedeninin etkilenişlerini “upuygun”, “birebir” ya da “yeterli” olarak bildikçe, meydana gelen duygular “etkin arzu” veya “etkin sevinç” olur.¹⁵ Ancak zihin söz konusu etkilenişlere dair “yetersiz” ya da “bulanık” bir fikre sahipse zihinde her zaman edilginliği ifade eden “keder” duyguları oluşur.¹⁶ Dolayısıyla zihin, bedeninin etkilenişlerini “en yakın neden”leriyle upuygun bir şekilde bildikçe kendisinde “etkin duygular”, “uzak/kısmî neden”leriyle yetersiz ve bölük-pörçük bir biçimde bildikçe de kendisinde “edilgin duygular” meydana gelir. Pekiyi bu tabloda “bilinç” nerededir? Hangi aşamada “bilinç” meydana gelir?

İnsan zihni bedeninin etkilenişleri sayesinde yalnızca bedeni tanımaz, fakat aynı zamanda “kendi”sini de tanır.¹⁷ İnsan zihni, bedeninin etki alış-verişi ya da kurduğu deneyim sonucunda meydana gelen etkilenişlere bağlı olarak bir fikre ulaşır. Fakat aynı zihin bedeninin etkilenişlerine dair bir fikre ulaştığını da bilir ya da fark eder. Spinoza bedeninin etkilenişlerine dair ilk kavrayışa “fikir” (*idea*), bu kavrayışın farkındalığına da “fikrin fikri” (*idea of idea*) der.¹⁸ Spinoza’nın “fikrin fikri” kavramı, bedeninin etkilenişlerine dair bir fikre ulaşan insan zihninin bu fikre ulaştığına dair bir başka fikri oluşturması, hatta bu ikinci fikre dair bir farkındalıkla üçüncü bir kavrayışı, yani “fikrin fikrinin fikri”ne ulaşması ve böylece sonsuza gidecek şekilde oluşma imkanı olan fikir katmanlarına dair farkındalığın temelini ifade eder. Bu, tıpkı bir şeyi bilen bir kimsenin bildiğini bilmesi, bildiğini bildiğini de bilmesi vb. gibidir. Burada zihin için ilk fikir, bedene dair bir bilgiyi, ikinci fikir (fikrin fikri) ise bu bilgiye dair bir farkındalığı ya da reflexif faaliyeti ifade eder. O nedenle Spinoza’da “fikrin fikri” kavramı “bilinç”in temelidir. Bu, “bilinç”in bilgi temelinden hareketle oluştuğu, bilincin bilginin üst formu olduğunu ifade eder. Buradaki üstünlük, elbette bilginin “upuygun”/“yeterli” (*adequate*) ya da “yetersizliği” (*inadequate*) değil, aksine hangi türden bilgi olduğuna bakılmaksızın bilincin “bilginin bilgisi”ni ifade etmesi anlamındadır.

Burada bilincin formunu belirleyen ana unsur her zaman ve en temelde “bedenin etkilenişleri”, yani bedendir. O nedenle Spinoza’da bilinç, yalnızca zihinsel bir tefekkür ya da düşünümsel bir faaliyet değil, aksine bedeninin bilgisi ile inşa olan ya da oluşan bir kavrayışı ifade eder. Diğer bir deyişle, beden olmaksızın bir bilinçten söz etmek, fiili olarak varlığını sürdüren belli bir insan için mümkün değildir. Zihnin reflexif düşünme sürecinde, yani “fikrin fikri”ni oluşturma faaliyetinde, onun bedeni bilme imkanına bağlı olarak bilinçte derece farkları meydana gelir. Spinoza’da bir duygu, bedeninin en az bir etkilenişinin fikri olduğu için, söz konusu zihnin bedeni bilme imkanına göre farklı içeriklerde oluşan bilinç dereceleriyle birlikte, duygular da etkin ya da edilgin bir biçimde oluşurlar. Tüm bu süreçte “kendilik bilinci” (*self-consciousness*), varolma çabası, bedeninin etkilenişlerini, ona dair fikirleri, bu fikirlerden türeyen ikincil fikirleri, iştah ve duyguları doğuran nedenleri bilme sırasına, düzeyine ve niteliğine göre daha az ya da daha çok oluşan bir “öz-farkındalığı” (*self-awareness*) ifade eder.¹⁹

Spinoza sisteminde bilincin temelini, metafiziksel dayanağını yukarıda ele alınan “fikrin fikri” kuramı oluşturur. Bununla birlikte bilincin biri “epistemolojik”, diğeri “ahlaki” olan iki yönünün bu temelden doğduğu görülür. Bilincin epistemolojik yönü, fikirlerin niteliğine ya da içeriğine göre oluşan ve cehaletten bilgeliğe doğru yükselen bilgi basamaklarına göre gündeme gelen “bilincin derece farkları”nın ortaya konulmasıdır. Bilincin ahlaki yönü ise bu makalenin araştırma konusunu teşkil eden ve aşağıda “ahlaki bilinç” olarak ortaya konulan yönüdür. “Ahlaki bilinç”, Spinoza’nın *conscius* ile *conscientiayı* ve “irade” ile “akıl”ı herhangi bir ayırımı gitmeden özdeş olarak kabul etmesinden ve “iyi” ya da “kötü”ye dair bilgiyi duyguların bilincine bağlamasından hareketle gerekçelendirilmektedir. En temelde “ahlaki bilinç”in zihinde “fikrin fikri”ne bağlı olarak meydana gelen farkındalığa, duygulara ve bu duyguların neden olduğu davranışlara yönelik bir “bilinç”i ifade ettiği ortaya konulmaktadır. Dolayısıyla bu çalışma bilincin metafiziksel temelini ve epistemolojik boyutuna yönelik detaylı bir soruşturmayı başka çalışmalara bırakarak bilincin ahlaki

¹² IIP29C, 471. Metin boyunca “upuygun”, “yeterli”, “birebir”, “açık-seçik” kavramları kendi arasında, “upuygun olmayan”, “yetersiz”, “bulanık”, “bölük-pörçük” kavramları da kendi arasında eş anlamlı olarak kullanılmaktadır.

¹³ IIIDef.3, 493.

¹⁴ IIP11S, 501.

¹⁵ IIP58+Dem., 529; IIP59, 529.

¹⁶ IIP59Dem., 529.

¹⁷ IIP22, 506; IIP23, 507.

¹⁸ IIP21S, 467, 468.

¹⁹ IIP23+Dem., 468.

boyutuna anılan çerçevede odaklanmaktadır. Bu odağın belirgin kılınması için, öncelikle Spinoza'nın "ahlak"tan ne anladığının da anlaşılması gerekir.

2. Ahlak

Ahlak felsefesi ya da etik, Spinozacı sistemin nihai varış noktasını ya da amaçlanan tekâmül aşamasını ifade eder. Bu sistemde hem ontoloji hem epistemoloji insana daha iyi bir yaşam teklifi sunma iddiasının temel zeminini oluşturur. Diğer bir deyişle Spinoza düşüncesinde insan, varlık ve bilgi noktasında felsefi soruşturmanın konusu olmaktan çok, varolan ve bilen olarak davranışları ya da eylemleri itibarıyla ele alınması, çözümlenmesi ve açıklığa kavuşturulması gereken bir konudur.²⁰ Spinoza için "iyi yaşama" fikri, önceden tayin edilen kurallara uymayı ve duyguların akılla ortadan kaldırılması gerektiğini vazedilen bir ahlak teklifi değildir. Ondan ziyade "iyi yaşam", etkin-edilgin halleriyle (*affections*), yeterli-yetersiz fikirleriyle, güçlü ve zayıf yönleriyle en temelde insan doğasının yine insan için açıklığa kavuşturulmasıyla mümkün olur. "İyi yaşam", kendi doğasını tanıyan insanın, elinden geldiğince gücünü arttırması, bedeninin kurduğu deneyimleri "neden"leriyle idrak etmesi ve bunu gerçekleştirdikçe etkin olması, kavrama gücünü (*intellect*) "hayal"den (*imagination*), "hata" (*error*) ve "yanlış"tan (*falsity*) arındırıp düzeltmesi/geliştirmesi (*emendation*) ve böylece kendi iyiliği ve yararı peşinde koşması, bunu yaparken de aynı amaç için çabalayan insanlarla bir ortaklık inşa etmesi sonucunda elde edilir.²¹ Daha kısa bir ifadeyle, "iyi yaşam" insanın zayıf ve güçlü yanlarının farkında olması ve mümkün merteye gücünü arttırmaya çabalamasıdır. Spinoza, diğer felsefelerden aşına olduğumuz gibi, insanın zayıf yönlerinin bir kenara atılması gerektiğini söyleyen ve pratikte uygulanması güç olan teorik bir vaaz vermez. Aksine o, insani zayıflıkların farkında olan ve insanın kendisinden çok daha güçlü olan dışsal tesirlerin ne denli belirlenimi altında olduğunu bilen ve fakat buna rağmen insanın kendisini mümkün merteye zayıflıklardan ve dışsal tesirlerden kurtarabilmesi için ona rasyonel çareler üreten fikirler ortaya koyar.²² Elbette bir zayıflığı güçlendirmenin yolu, onu görmezden gelmek ya da küçümsemek değil, bilakis onu olabildiğince tüm nedenleriyle tanımaktır.

Bu temelden hareketle Spinoza için ahlak (*pietatem/morality*), "aklın kılavuzluğunda yaşadığımız için, içimizde doğan iyiyi gerçekleştirme arzusu"²³ olarak tanımlanır. İnsanın aklın kılavuzluğunda yaşaması, onun kendi doğasını tanıması ve bu doğanın yasalarına göre eylemesidir. İnsanın kendi doğasının yasalarına göre hareket etmesini Spinoza aynı zamanda "erdem" (*virtus/virtue*) olarak da ifade eder. Ona göre erdem, kendi doğasının yasalarına göre eyleyen ve -aynı anlama gelecek şekilde- aklın rehberliği doğrultusunda hareket eden insanın en temelde kendi varlığını koruma ve yaşamını iyileştirme gücü ya da çabasıdır.²⁴

Kendi varlığını koruma çabası, yani "*conatus*", insanın diğer tüm varolanlar gibi kendisi için yararlı olanı araması ve zararlı olandan da kaçmasını ifade eder.²⁵ Spinoza'ya göre her insanın kendi yararına olanı araması hem erdem in hem de ahlakın temelidir.²⁶ Çünkü aklın rehberliğinde yaşayan ve kendi doğasının yasalarına göre hareket eden insanların amaçları ve yararları ortaktır. Kendileri için faydalı olanın arayışında olan insanlar birbirlerine zarar vermedikleri gibi, her biri kendisi için istediğini diğer insanlar için de doğal olarak istemektedir. Çünkü akıl, insanları ortaklaştırır ve herkeste ortak bir sevgi, ortak bir yarar ve her biri için aynı yetkinlik imkânı sunar. Bu, tekil olarak varlığını koruma ve yaşamını iyi bir şekilde sürdürme noktasında daha zayıf olan insanın, kendi gücünü diğerlerinin gücüyle birleştirerek daha güçlü hale gelmesini ifade eder.²⁷ Böylece insanların her biri aklın rehberliğinde yaşadıkları için, sürekli içlerinden, doğaları gereği "iyi" olanı gerçekleştirme arzusu doğar. Bu ise son tahlilde insanların "ortak ahlak"ını oluşturur. Dolayısıyla Spinoza sisteminde "ahlak", hem insani çabanın (*conatus*) temeli, hem de aklın rehberliğinde olduğu müddetçe bu çabanın yükselebileceği en üstün formu ifade eder.

²⁰ Benzer bir okuma için bk. Eylem Canaslan, "Proto-Demokratik Bir Perspektiften Felsefi Pedagoji ya da Anlama Yetisinin Düzeltilmesi", *Spinoza ile Karşılaşmalar*, Der. Güllü Ateşoğlu-Eylem Canaslan (İstanbul: Ayrıntı, 2015), 68.

²¹ IIP17S, 465; IVP19Dem., 556, 557; IVP45C2S, 572; IVP73S, 587; VP39S, 614.

²² IVP3, 548; IVP18S, 555-556; IVP35, 563; VP20S, 605; Spinoza, "Treatise on the Emendation of the Intellect", *The Collected Works of Spinoza*, haz. ve çev. Edwin Curley (New Jersey: Princeton University Press, 1985), 1/11.

²³ IV37S1, 565.

²⁴ IVDef.8, 547; IVP18S, 555.

²⁵ IIIIP6-P7, 498-499.

²⁶ IVP18S, 556.

²⁷ IVP18S, 556.

Yukarıda kısaca özetlemeye çalışılan Spinoza'nın genel ahlak teorisi, onun “*conatus*”, “ahlak”, “erdem”, “iyi”, “kötü”, “insan doğası”, “duygu” vb. pek çok kavramın detaylı bir incelenmesiyle açıklığa kavuşur.²⁸ Ancak bu çalışma Spinoza'nın genel ahlak teorisinin ana unsurlarını ortaya koyma amacında değildir. Onun yerine ahlakın bilinç temeline dair bir soruşturmasını amaçlamaktadır. Bu da aşağıda ele alınacağı üzere, “ahlak”ın insan zihninde upuygun bir fikir olarak varolduğuna ve insanın bu fikre dair oluşturduğu ikinci bir fikirle (bilinç) eylemlerini değerlendirdiğine, onlara yönelik duygular oluşturduğuna dair bir temellendirmeyi içermektedir.

3. Ahlaki Bilinç

Bilincin metafiziksel dayanağını ve epistemolojik boyutunu özellikle *Ethica*'nın II. Bölümü'nde ortaya koyan Spinoza, III. Bölüm'de insan duygularının incelenmesiyle de birlikte, bilincin artık insan davranışlarının çözümlenmesi ve anlaşılması noktasında önemini ve temelini IV. ve V. bölümlerde ortaya koyar. İnsan doğasından hareketle davranışlarının analizini ve “en iyi”ye doğru yönelimini konu edinen Spinoza'nın “ahlak teorisi” için bilinç, tutkuları yenen, yani edilgin duyguları tamamen bertaraf eden ve davranışları bütünüyle rasyonel bir forma sokup onlara rehberlik eden bir içerikte değildir. Söz konusu teoride, kişinin kendiliğinin (*self-hood*) ve ona dair bilincin oluşmasında en az “sezgi” ve “akıl” kadar, “duygu” ve “hayal”in de önemli bir rolü vardır.²⁹ Çünkü “insan zihninin özü upuygun fikirlerden oluştuğu kadar upuygun olmayan fikirlerden de meydana gelir”³⁰ o nedenle insan yalnızca mükemmellikleriyle değil, aynı zamanda zayıflıklarıyla da Spinozacı etiğin nesnesidir.

Spinoza, “daha iyi bir yaşam” olanağı ya da “hayat tarzı” imkânı için, insan doğasının zihinsel ve bedensel yapısının kendisine tanıtılması gerektiğini düşünür. Bunun için de öncelikle insanların içinde bulunduğu büyük bir “yanılgı”dan kurtarılması gerekir. O “yanılgı”, insanların irade-özgürlüğüne (*free-will*) sahip olduklarını zannetme illüzyonudur. Spinoza'ya göre, insanlar kendilerini özgür zannederler, çünkü isteklerinin ve iştahlarının bilincindedirler (*conscious*), ancak kendilerini bunları istemeye ve irade etmeye yönlendiren nedenleri düşünmezler, hatta bu nedenlerden tamamen bihaberdirler.³¹ İnsanların istek, irade veya eylemlerinin belirlenimlerinden ya da nedenlerinden bihaberken bu istek ya da iradelerinin bilincinde olduğunu zannetmesini Spinoza bir “yanılsama” (*illusion*) olarak görür. Bu “yanılsama” ya da “yanılgı”, insanın kendisini tüm belirlenimlerden ya da nedenlerden muaf ya da azade olarak görme “hata”sından kaynaklanır.³² Ancak insan Doğanın bir parçasıdır ve onun genel düzenine tabidir, ondan bağımsız kendi eylemlerinin doğrudan belirleyicisi ya da özgür nedeni değildir.³³

Spinoza'nın “irade-özgürlüğü”nü reddetmesi, en temelde onun “irade”yi “akıl”dan bağımsız bir yeti ya da güç olarak görmemesine dayanır. Ona göre “irade ve akıl bir ve aynı şeydir”³⁴ ve “zihinde isteme (*willing*) ya da istememe (*not willing*) ile ilgili mutlak bir yeti yoktur, ondan ziyade zihin her nedenin bir başka neden tarafından belirlendiği bir nedenler silsilesi ile şunu ya da bunu istemeye belirlenmek zorundadır”³⁵ Dolayısıyla zihinde “irade”, “akıl”dan bağımsız bir yeti değildir ve “akıl” Doğadaki

²⁸ Spinoza'nın ahlak teorisinin ana kavramlarına dair detaylı bir inceleme için bk. Don Garrett, “Spinoza's Ethical Theory”, *The Cambridge Companion to Spinoza*, ed. Don Garrett (New York, Cambridge University Press 1996). Türkçede yayımlanmış, özellikle Spinoza'nın *Treatise on The Emanation of the Intellect (Anlama Yetisinin Düzeltilmesi Üzerine İnceleme)* eserindeki ahlaka dair görüşlerinin ana hatlarına odaklanmış bir çalışma için bk. Nurten Gökalg, “Descartes ve Spinoza Düşüncesinde Gerçek İyi Kavramı”, *Felsefe Dünyası* 2/40 (Aralık 2004). Ayrıca Spinoza'nın ahlak kuramını bireyden topluma, teklikten çokluğa doğru bir yayılımla ve bu yayılımı da *conatus* temeliyle ele alan bir diğer Türkçe çalışma için bk. Gaye Çankaya Eksen, “Spinoza'da Etik-Siyaset İlişkisi Üzerine”, *Spinoza Günleri: Teolojik Politik İnceleme Etrafında*, haz. Cemal Bâli Akal (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi, 2009). Spinoza'nın “iyi” ve “kötü” kavramlarını *conatus* kavramıyla ilişkisi bakımından inceleyen benzer bir başka Türkçe çalışma için de bk. Feyza Şule Güngör, “Spinoza'da İyi ve Kötünün Conatus (En İyi Şekilde Varlıkta Kalmakta İsrar) Bağlamında Değerlendirilmesi”, *FLSF (Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi)* Güz/20 (Aralık 2015).

²⁹ Genevieve Lloyd, *Routledge Philosophy Guidebook to Spinoza and the Ethics*, (London: Routledge, 1996), 137.

³⁰ IIP9Dem., 499.

³¹ IApp, 440; IIP35S, 473; IIP2S, 496; IVPref., 545; Spinoza, “Letters”, Letter 58, *The Collected Works of Spinoza*, haz. ve çev. Edwin Curley (New Jersey, Princeton University Press, 2016), 2/428.

³² IIP35S, 473. Spinoza'nın “özgürlük teorisi”yle ilgili geniş açıklamalar için bk. Enes Dağ, “Spinoza'da Bir Yanılsama Olarak ‘İrade Özgürlüğü’ ve İnsan Eylemliliğinin Doğası: Belirlenmişlik Zemininde Ahlaki ‘Yükümlülük’”, *Özgür İrade? Hukuk, Nörobilim, Psikoloji ve Ötesi* ed. Ozan Erözden vd. (İstanbul: Zoe, 2021).

³³ IVP4, 548.

³⁴ IIP49C, 485.

³⁵ IIP48Dem., 483.

zorunluluğa ve belirlenime tâbi olan bedeninin fikri olan zihnin idrak etme (*understanding*) yetisidir. Bununla birlikte geleneksel felsefede *conscientia* ile *conscius* kavramları arasında yapılan ayırım "irade" ile "akıl" arasında yapılan ayırma dayanmaktadır. Bu ayırım *conscientia*'yı "irade" ile *conscius*'u "akıl" ile ilişkilendirdiği için, söz konusu gelenekte felsefe, "pratik felsefe" ve "teorik felsefe" olarak ortaya konulmuştur. Ancak Spinoza'da bu ayırımların hiçbirine rastlanılmaz.³⁶

Dolayısıyla insanın kendi "iştah", "istek" ve eylemlerine dair bilinci, en temelde kendisinin Doğanın bir parçası olduğunu, onda hüküm süren zorunluluğa tabi olduğunu ve hem varlık hem eylem itibarıyla belirlendiğini idrak etmesidir. İnsanın bu zorunluluğu ve belirlenimi aklın rehberliği doğrultusunda idrak etmesi, kendi varolma çabasının ve iştahının bilincinde olması hem onun "kendilik bilinci"ne (*self-consciousness*) ulaşmasını hem de davranış ve eylemlerini ya da karşılaştığı tüm şeyleri nedenleriyle birlikte anlamasını sağlar. Bu, insanın sözü edilen "yanılgı"dan kurtulmasının tek imkanıdır. Dolayısıyla insanın kendisini tanıması ve diğer varolanlarla birlikte tâbi olduğu ontolojik zorunluluğu idrak etmesi bir bilinç durumunu gerektirir.

Spinoza'ya göre insan, kendi bedeninin etkilenişlerinin fikirleri sayesinde hem varolma çabasının (*conatus*) bilincinde olur hem iştahlarının bilincinde olur hem de kendisinin bilincinde olur.³⁷ Bu üç bilinçlilik durumu insanın "kendilik bilinci"ni oluşturur.³⁸ İnsanın kendi varlığını koruma çabası hem zihne hem bedene atfedildiğinde "iştah" olarak isimlendirilir ve insan bu iştahla kendi varlığını korumak için sürekli eylemde bulunur. Ancak "iştah" ile eylemde bulunan bir insan, kendi iradesini özgürmüş gibi görerek bir "yanılsama" içinde, başına gelen şeylerin nedenlerini bilmeksizin sürekli ve yalnızca sonuçları tecrübe ederek yaşar. Bu "yanılsama"dan kurtulmanın imkânı ise, insan iştahına bilincin eşlik etmesidir. Bilincin iştaha eşlik etmesine Spinoza "arzu" der ve "arzu" insanın kendi varlığını koruması için onu sürekli eylemde bulunmaya yönlendiren "öz"ü olarak anlaşılır.³⁹ İnsanın kendi özünün bu yönlendirmesi altında harekete geçmesi, onun kendi varlığını korumasını ve varlığının Doğadaki zorunluluğa tabi olduğunu idrak etmesini sağlar. Bu, aynı zamanda insani kavrayışın yanılsamadan farkındalığa, bilinçsizlikten bilinçliliğe doğru bir tekamülüdür. "Ahlaki bilinç" de burada başlar. Çünkü her şeyden önce "ahlaki bilinç", insanın söz konusu üç bilinçlilik durumuna sahip olması, tâbi olduğu ontolojik zorunluluğu idrak etmesi ve bu farkındalıkla eylemde bulunmasıdır.

Dolayısıyla "ahlaki bilinç" in ilk temeli, insanın "kendilik bilinci" ve "yanılsama"lardan kurtulma farkındalığıdır. Bu ise "ahlak"ın zihinde "upuygun bir fikir" ve "belirlenime tabi bir arzu" olarak bulunmasına dayanır. Ahlakın tanımındaki "aklın rehberliği" zihnin upuygun fikirlere sahip olduğunu, "iyiyi gerçekleştirme arzusu" ise insanın "yanılsama"lardan kurtularak tabi olduğu nedensel belirlenimleri idrak etme ve eylemlerini bu doğrultuda etkin bir şekilde gerçekleştirme farkındalığını gösterir. Böylece insan kendi bilincine varan, bağlı olduğu ontolojik zorunluluğu ve Doğadaki belirlenimleri idrak eden ve buna göre arzulan, buna göre eyleyen bir farkındalığa ulaşır.

Spinoza'nın amacı insan doğasına ve eylemlerine bir açıklık getirerek, insanı yalnızca başına gelen şeylerin sonucunu yaşayan değil, her şeyden önce yaşadığı şeyleri ve onu bir eylemi gerçekleştirmeye iten etki ya da duyguları nedenleriyle idrak eden bir konuma getirmektir. O nedenle, en temelde, insan doğasının kendisine dair bilincini, bu bilinci oluşturan ana zemin ile bu bilincin yol açtığı sonuçların nedenleriyle birlikte bilinmesi olarak anlamak gerekir. İnsan doğası psikolojik ve fizyolojik süreçleriyle bilindiğinde artık "iyi", "kötü", "erdem", "erdemsizlik", "bilgelik", "cehalet" vb. pek çok kavram da açıklığa kavuşur. Böylece "daha iyi bir yaşam için en doğru yol"un hangisi olduğu insan için belirgin hale gelmiş olur.

Yukarıdaki temelden hareketle "ahlaki bilinç", kendi duygu ve fikirlerinin farkında olan bir insanın, davranışlarını "en iyi"ye, "en faydalı" olana yönlendirmesini ifade eden bir tür kendini tanıma etiği olarak görülmelidir. Bu ise bedenini bilen bir insanın zihninde oluşan fikirler üzerine refleksif bir faaliyette bulunmasını, yani tefekkür etmesini ifade eder. Aşağıda insanın kendi doğasını tanıma olanağının ya da farkındalığının oluşumu olarak ortaya konulan söz konusu "ahlaki bilinç", zihinsel bir fikir (*idea*) olarak gerekçelendirilmeye çalışılacaktır.

Spinoza, "iyi ve kötüye dair bilgimiz, bilincinde [*conscii/conscious*] olduğumuz sevinç veya keder duygusundan başka bir şey değildir"⁴⁰ demektedir ve bunu şu şekilde gerekçelendirmektedir:

İyi ya da kötü dediğimiz, varlığımızı korumamızda faydalı ya da zararlı olan, eyleme gücümüzü arttıran ya da azaltan, ona yardımcı olan veya kısıtlayan şeydir. O nedenle bir şeyin bizde sevinç ya da keder yarattığını anladığımızda o şeye iyi ya da kötü deriz. Demek ki iyi ve kötü

³⁶ Benzer tespitler için bk. Balibar, *Identity and Difference: John Locke and the Invention of Consciousness*, 214.

³⁷ IIP9Dem.+S, 499, 500.

³⁸ Benzer bir okuma için bk. Balibar, *Identity and Difference: John Locke and the Invention of Consciousness*, 210.

³⁹ IIP9S, 500; IIPDef.Aff.I, 531.

⁴⁰ IVP8, 550; Lat.IVP8, 237.

hakkındaki bilgimiz, sevinç ya da keder duygusunun zorunlu sonucu olan sevinç ya da keder fikrinden başka bir şey değildir. Ama nasıl zihin bedenle birleşmişse, bu fikir de o şekilde bu duyguyla birleşmiştir; yani bu fikir duygunun kendisinden ya da bedeninin etkilenişine dair fikirden gerçek anlamda ayırt edilemez; sadece kavramsal olarak ayırt edilir. O halde iyi ve kötü hakkındaki bilgimiz, bilincinde [*conscii/conscious*] olduğumuz sürece bu duygulardan başka bir şey değildir.⁴¹

Spinoza'nın bu ifadelerini şu şekilde çözümlemek mümkündür: İnsan zihninde meydana gelen “sevinç” ya da “keder” duygusu, insan bedeninin kendi dışında varolan bedenlerle ya da cisimlerle yaşadığı deneyim veya etki alış-verişi neticesinde, kendi içsel yapısında meydana gelen değişimler sonucu içinde bulunduğu durumu ya da hali ifade eder. İnsan bedeni, çoğu zaman daha fazla eylemi daha yetkin bir şekilde yerine getirecek bir güce ya da imkana sahiptir.⁴² Çünkü herhangi bir beden için uzamlı olmak, yani yer kaplama niteliğine sahip olmak, durmadan, biteviye hareket ve sükuneti, bünyesinde taşıdığı komplekslik oranınca daima olabilecek en üst derecede açığa çıkarmayı gerektirir. Bu aynı zamanda bedeninin varolma gücünü sürdürme çabasıdır (*conatus*). Beden bu çabayı sürdürürken içsel ya da dışsal deneyimlerle aldığı etkiler neticesinde bir fikre ulaşır (yani bedeninin etkilenişi zihinde bir fikre tekabül eder); bu fikir bedeninin söz konusu gücünün arttığını açığa çıkarıyorsa bir “sevinç” duygusu, azalttığını ya da engellediğini ifade ediyorsa bir “keder” duygusu doğurur.⁴³

Burada “sevinç” de “keder” de bir duygu olmaktan hemen önce birer fikirdir. Zihin bu fikirler neticesinde bedeninin eyleme gücünü arttırmış ve onda sevinç duygusu yaratmış olan söz konusu şeye dair “ikinci bir fikir” oluşturur ve böylece bu şeyi (daha doğrusu bu şeyin kendisi üzerindeki etkisini) “iyi” olarak değerlendirir. Aynı şekilde bedeninin eyleme gücünü kısıtlayan yahut engelleyen ve onda keder duygusunun oluşmasına sebep olan şeye dair de “ikinci bir fikir”e ulaşır ve bu şeye (yani bu şeyin kendisi üzerindeki etkisine) “kötü” der. Bedenin kurduğu etkileşim neticesinde kendi varolma gücü ve çabası artıyorsa ya da en azından sekteye uğramıyorsa zihinde oluşan ilk fikir “sevinç fikri”dir (ki sevinç duygusu denilen duygu da bu fikrin neticesidir). Zihnin, sevinç yaratan bir şeyi sırf varolma gücü ve çabasına katkıda bulunuyor diye “iyi” olarak kavraması, onda “ikinci bir fikir”in doğmasına neden olur. Dolayısıyla “iyi fikri”, “sevinç fikri”nden, yani onu doğuran bir fikirden meydana gelmektedir. Yukarıda bilincin temelini “fikrin fikri” olduğu ele alınmıştı. Bu temelden bakıldığında, burada sevinç “fikri”, iyi ise “fikrin fikri” haline gelmektedir. Dolayısıyla artık “iyi”, “bilincinde olduğumuz sevinç” olarak ifade edilmektedir.

Tam tersi durum elbette keder duygusu için de geçerlidir. İnsanın varolma gücünü engelleyen şey onda bir “keder fikri”nin doğmasına neden olur (burada yinelemekte fayda vardır ki, her duygu bir fikirden doğar, dolayısıyla “keder duygusu” bu duyguya neden olan şeye dair oluşturulan fikrin ürünü ya da neticesidir). Zihin, varolma gücünü azaltan ve bu çabasını engelleyen, dolayısıyla da kendisinde keder oluşturan şeye dair yeni bir kavrayışa ulaşır ve söz konusu şeyi “kötü” olarak değerlendirir.⁴⁴ Zihnin bu değerlendirmesinde, yani düşünme eyleminde “kötü fikri”, “keder fikri”nden doğan “ikinci bir fikir”, yani “fikrin fikri”dir. Netice itibarıyla artık “kötü”, “bilincinde olduğumuz keder duygusundan başka bir şey değildir”. Burası “ahlaki bilinç”in ikinci göstergesidir.

Bu “ahlaki bilinç”le insan, yukarıda sözü edilen ve “kendilik bilinci”ni oluşturan üç tür bilinçlilik durumuna yeni bir bilinci daha ekleyerek kendisinin daha çok farkına varır. Diğer bir deyişle, çabanın bilincine, iştahın bilincine ve kendiliğin bilincine yeni bir bilinç daha eklenir: “Duygusal bilinç”⁴⁵ Bu bilinç, insanın duygularına dair farkındalığı üzerine yükselen “kendilik bilinci”nin bir parçasını oluşturur. Duygusal bilinç, insanın yalnızca kendisinin değil, aynı zamanda hemcinslerinin de yararını gözetmesini ifade eder. Spinoza etiğinin toplumsal veçhesine bir kapı aralayan bu tarz bir bilinç, insanın başkasının sevincine neden olurken kendisine sevinçle baktığına ve başkasının kederine neden olurken de kendisine kederle baktığına işaret eder.⁴⁶ Spinoza bunu şöyle gerekçelendirir:

Başkalarını sevinç veya keder ile etkilediğini tasavvur eden [*imagines*] kişi, tam da bu nedenle sevinç duyacak veya kederlenecektir. Ama insan kendisini eylemde bulunmaya yönlendiren etkilenişler sayesinde kendisinin bilincine varır; o halde başkalarında sevinç duygusuna neden olan bir şey yaptığını tasavvur eden biri, neden olarak kendi bilincine vararak bundan sevinç duyar, yani kendisine sevinçle bakar veya tam tersi.⁴⁷

⁴¹ IVP8Dem., 550, 551; Lat.IVP8Dem., 237.

⁴² IIP14Dem., 462, 463.

⁴³ IIP11S, 501.

⁴⁴ IVP64Dem., 583.

⁴⁵ Bu kavramlaştırma ve tespiti Spinoza'nın IVP8Dem. ve IIP30Dem.'deki ifadelerine dayanarak oluşturuyorum.

⁴⁶ IIP30, 510

⁴⁷ IIP30Dem., 510, 511.

Arzunun "upuygun"/"yeterli" ya da "yetersiz fikirler"le insanı eyleme yönlendirmesi neticesinde insanın yaşayacağı tüm duygular insana ya "keder" ya da "sevinç" getirir. Dolayısıyla insanın tüm duyguları onda "keder fikri"ne ya da "sevinç fikri"ne göre "kötü" ya da "iyi" kavramlarının oluşmasına neden olur. Olumlu açıdan bakıldığında, insan sevinç duydukça ve diğer insanlara sevinç yaşattıkça hem "kendisi"nin hem "iyi"nin bilincinde olur. "Ahlak" da zaten bu iki bilince sahip olan insanın "kendisi"nde doğan "iyi"yi arama ve gerçekleştirme rasyonel arzudur. Dolayısıyla Spinoza'nın IVP8Dem. ve IIP30Dem.'deki ifadelerini yalnızca "sevinç" ve "keder" olarak değil, tüm duyguları hesaba katarak okumak gerekir.⁴⁸ Tüm duyguların "arzu", "sevinç" ve "keder" in birer türü olduğu düşünüldüğünde⁴⁹, "iyi" yalnızca insanın bilincinde olduğu "sevinç" değil, aynı zamanda "sevinç" getiren diğer tüm duygulardır ve "kötü" yalnızca insanın bilincinde olduğu "keder" değil, aynı zamanda "keder" getiren diğer tüm duygulardır. Ayrıca insanın "kötü"ye neden olan "keder" duygularının bilincinde olması da insana sevinç yaşatır. Dolayısıyla insan yalnızca sevinç duygusuyla değil, fakat sevinç getiren diğer tüm duygular sayesinde kendi bilincine varır ve kendisine sevinçle bakar.

"Ahlaki bilinc", insanın ulaşabileceği en üstün gücüyle kendi varolma, eylemde ve etkide bulunma imkanını iyileştirme ve geliştirme farkındalığıdır. Bu ise insan doğasının "upuygun"/"yeterli" bir şekilde duygusal ve fikirsiz olarak bilinmesini zorunlu kılar. Dolayısıyla "ahlaki bilinc", en temelde bilgi ile ilişkilidir ve bu bilgi "upuygun olmayan"/"yetersiz" ya da "bulanık fikirler" in bilgisi değil, aksine "upuygun"/"yeterli" ya da "açık-seçik fikirler" in bilgisidir. Çünkü ahlak, aklın kılavuzluğunda iyiyi arzulamak olduğu için, sevincin bilinci olan bir "iyi", edilgin bir sevinci değil, etkin bir sevinci ifade eder. Aynı şekilde aklın kılavuzluğunda "iyi"yi arzulayan bir insan, bu kılavuzluk doğrultusunda "iyi olmayan"ın, yani "kötü" olanın da farkındadır. Dolayısıyla "keder" her ne kadar bir edilginliği ifade etse de "kötü"nün bilgisi her zaman "keder" in bilincini gerektirir, bu da insanın kedere dair "upuygun"/"yeterli" ya da "açık-seçik fikirler" e sahip olduğunu ifade eder. Zira kedere sahip olmak başka, kederin bilgisine sahip olmak başkadır; ilki edilginliği, ikincisi ise etkinliği ifade eder. "Arzu", her ne kadar sevinç ve keder gibi bir duygu olsa da tüm sevinç ve kederlerin temelinde arzu vardır. Çünkü arzu, insanı bir şey yapmaya yönlendiren özüdür.⁵⁰ İnsan, özü tarafından bir şey yapmaya yönlendirildiğinde ya da belirlendiğinde, kendi bedeni diğer beden ya da cisimler (dış dünya) ile etkileşim kurar ve bu etkileşim neticesinde insan zihninde "sevinç" ve "keder" duyguları meydana gelir. Dolayısıyla etkin ya da edilgin "sevinç" ve "keder"lerin temelinde, etkin ya da edilgin "arzu" lar vardır. "Ahlaki bilinc" için insanın "etkin arzu" lara sahip olması gerekir. "Etkin arzu" lar ise "etkin sevinç" lere ve bu sevinçlerin bilincini ifade eden "iyi" lere yol açtığı gibi, "edilgin keder"lerin ve onların bilincini ifade eden "kötü"lerin anlaşılmasını da sağlar. Bir arzunun etkinliğini ya da edilginliğini belirleyen ölçüt ise, o arzunun akıldan mı, yoksa hayalden mi doğduğudur. İnsan, aklıdan doğan arzular sayesinde doğrudan "iyi"nin peşine düşer ve kötüden sakınır. Spinoza bu süreci şu şekilde ifade eder:

Çünkü akıldan kaynaklanan bir arzu, sadece edilgin olmayan bir sevinçten, yani aşırısı olmayan bir sevinç duygusundan doğabilir. Ama bu duygu kederden doğamaz, o nedenle akıldan doğan söz konusu arzu, kötünün bilgisinden değil, iyinin bilgisinden doğar. Dolayısıyla biz aklın rehberliğinde doğrudan iyiyi isteriz ve bunu istediğimiz sürece de kötüden kaçırırız.⁵¹

Dolayısıyla "ahlaki bilinc", arzuları aklın rehberliğine koymak, "kötü"ye yol açan kederlerden uzak durmak ve mümkün mertebe "iyi"ye yol açan sevinçleri etkin bir şekilde çoğaltmaktır. Bu hem bireysel ahlak açısından hem de ortak yaşama açısından önemlidir. Çünkü "dürüst yaşama biçimi" olarak erdem, hem varlığı koruma çabası ve iyi yaşama arzudur hem de insanın kendisi için istediği faydalı şeyleri diğer insanlar için de aklın buyrukları doğrultusunda istemesidir. Bunun en temelinde insanın özü olan arzu yer almaktadır. Bu arzu gereği herkes kendi doğasının yasalarına göre iyi olduğuna hükmettiği şeye zorunlu olarak yönelir ve kötü olduğuna hükmettiği şeyden ise zorunlu olarak kaçırır.⁵²

"Sevinçten doğan bir arzu [...] kederden doğan bir arzudan daha güçlü"⁵³ olduğu için, sevincin doğurduğu "iyi"nin bilincinde olan bir insan, elinden geldiğince varolma gücünü arttırmaya ve "daha iyi yaşama"ya sürekli çaba sarfeder. Bu çaba, kedere neden olan "kötü" şeylerin ortadan kalkmasıyla daha da desteklenir. Çünkü "kötünün bilgisi, bilincinde [*conscii*] olduğumuz kederin kendisidir", dolayısıyla da "upuygun olmayan bir bilgidir".⁵⁴ Diğer bir deyişle bir şey (insan, nesne vb.) bizi kederlendiriyor ve bu bizim o şeyi "kötü" olarak değerlendirmemize yol açıyorsa, bunun sebebi bizim söz konusu şeye dair "upuygun olmayan fikirler" e

⁴⁸ Benzer bir vurgu için bk. Balibar, *Identity and Difference: John Locke and the Invention of Consciousness*, 215.

⁴⁹ IIP11S, 501.

⁵⁰ IIPDef.Aff.1, 531.

⁵¹ IVP63CDem., 582.

⁵² IVP18, 555.

⁵³ IVP18, 555.

⁵⁴ IVP64Dem., 583; *Lat.IVP64Dem.*, s. 277.

ya da “yetersiz bilgiler”e sahip olmamızdan kaynaklanır. Söz konusu şeyi apaçık bir kavrayışla ya da “yeterli bilgi”yle bilmek, belki o şeyi “kötü” olmaktan ya da “keder” nesnesi olmaktan çıkarmayacaktır. Ancak söz konusu şeyi tam bir bilgi ile bilen insan onun kötülüğünü ve kederini daha fazla hafifletecek bir imkana sahip olur. Zira nedeni bilinmeyen bir kederden, en yakın nedeni ile “upuygun/yeterli/birebir fikirler”le bilinen bir keder daha bertaraf edilebilir bir niteliktedir. O nedenle, “keder, insanın daha az yetkin olduğu bir duruma geçiş”⁵⁵ olduğu için ve insanı farklı derecelerde de olsa sürekli edilgin hallere soktuğu için asla insanın özünü açıklanamaz. Tam tersine keder, insanın kendi özünün belirleniminden kaynaklanan gücünü ortaya çıkarmasını olabildiğince engeller. Bu sebeple, “zihin kederin bilgisine sahiptir” denildiğinde, bu, zihnin çok düşük derecede bir bilince sahip olduğunu gösterir. Çünkü keder zihnin kavrayışı önünde bir engel olduğu için, sevinç doğuran şeylere dair bilgi ancak zihnin bilincini artırır.

Zihin ne zaman keder duyduğu ve kötü olarak addettiği şeylere dair kavrayışını netleştirirse, insanların, nesnelere ve olayların kendi üzerindeki etkilerini “sonuç”u itibarıyla değil, etkileri doğuran “neden”leriyle birlikte idrak ederse, o zaman daha güçlü, daha artmış ve apaçık olan bir bilince ulaşır. Böylesi bir durumda zihin, sevinç yol açan şeylerin yanı sıra, kedere yol açan şeylere dair de yeterli bilgilere sahip olur. Bu sebeplerden dolayı, “ahlaki bilinç”, aynı zamanda kedere yol açan şeylere dair daha “upuygun/yeterli fikirler”e ulaşmak ve böylelikle kötü fikirleri bertaraf etmektir. Çünkü “insan zihni sadece upuygun fikirlere sahip olsaydı, asla kötü kavramını oluşturamazdı”⁵⁶. Bu durumda “iyi”nin de bir değeri ya da etkisi olmazdı. Dolayısıyla insan zihni hem “iyi”nin hem “kötü”nün kavramını oluşturduğu gibi hem “sevinç” hem de “keder” duygusuna sahip olur. Bunun temelinde, insan zihninin, fiili olarak varolan bedeninin fikri olduğu sürece, hem “upuygun/yeterli fikirler”e hem “bulanık fikirler”e sahip bir yapıda olması yatar.⁵⁷

Dolayısıyla rasyonel arzunun belirleniminde olan ve upuygun fikirlerle “iyi”nin ve “sevinç”in arayışında olan bir insan için ahlak, bu “iyi”nin ve “sevinç”in gerçekleşmesidir. “Ahlaki bilinç” ise,

- i. bulanık fikirlerden kurtulup upuygun fikirlere sahip olma,
- ii. “kötü”ye yol açan kederleri berrak bir kavrayışla bertaraf etme,
- iii. insani özün yönlendirmesi altında “iyi”ye yol açan sevinçleri arttırma

iv. ve bu sayede yetkinlik ya da mükemmellik seviyesini mümkün merteye daha ileriye taşıma çabası ve bu çabayı besleyen zihinsel bir farkındalıktır.

Böylece “ahlaki bilinç”, en temelde varlığı koruma çabası, devamında karşıtlarından ya da engellerinden “upuygun/yeterli fikirleri”, “iyi”yi ve “sevinç”i çıkarabilme şuuru ve en zirvede ise varlığı mümkün olan “en iyi yaşama biçimi”ne ulaştırabilme bilgisidir. O nedenle Spinoza, Lloyd’un ifadesiyle, özellikle *Ethica*’nın dördüncü bölümü boyunca sürekli “etik bilinç” ile “varlığı koruma çabası” arasında bir ilişki kurmaya çalışır. Kişi bu bilince eriştiğinde, artık etkin sevinç duygularını ve rasyonel arzularını “iyi” ve “kötü”nün ya da umut ve korkunun bilgisi dolayısıyla gerçekleştirmek istemez.⁵⁸ Artık karşıtların farkındalığı ile “doğrudan doğruya, iyi olanı arzular” ve artık “keder”, “kötü” ve “bulanık fikirler” onun kendi yararını gözetme, varlığını koruma ve yaşamını daha iyiye doğru yönlendirme noktasında birer engel teşkil etmezler.⁵⁹ Burada Spinoza’nın diğer felsefecilerden farkı, onun karşıtların bilgisinden söz ederken, bir karşıtı tamamen yok edilebilir olarak görmeyip kişinin kendi yararını koruma ilkesi uyarınca zararlı olanın farkında olup yararlı olanla yaşamını, varlığını sürdürebileceği düşüncesidir. Spinoza’da insan asla tamamen “kötü”yü ortadan kaldıramaz, bütünüyle “keder”i bertaraf edemez ve büsbütün “yetersiz fikirler”den kurtulamaz. “Ahlaki bilinç”, varlığı korumak, yaşamak ve mutlu olmak için zararlı ve yararlı olanın bilgisine sahip olmak, zararlı olandan mümkün merteye kurtulmaya çabalamak ve yararlı olanı daha çok ve daha uzun süreli elde etmektir.

3.1. Kendinden Memnuniyet

“Ahlaki bilinç”in insanı ulaştırdığı en üst yetkinliklerden biri de “kendinden memnuniyet” ya da “kendinden memnun olma” (*acquiescentia in se ipso*) duygusudur. Spinoza’nın “*acquiescentia in se ipso*” kavramını Descartes’ten aldığı görülmektedir. Descartes’in Türkçeye “*Duygular ya da Ruh Halleri*” olarak çevrilen Fransızca eseri “*Les Passions de l’âme*”de “*satisfaction de soi-même*” olarak geçen söz konusu kavram, aynı eserin Latince versiyonu olan “*Passiones Animae*”de “*de satisfactione*” (*kişisel tatmin*) kavramının eş anlamlısı

⁵⁵ IVP64Dem., 583; IIIDef.Aff.III, 531.

⁵⁶ IVP64C, 583.

⁵⁷ IIIP9Dem., 499.

⁵⁸ Lloyd, *R.P.G. to Spinoza*, 99.

⁵⁹ IVP67Dem., 584.

olarak "*acquiescentia in se ipso*" şeklinde geçmektedir.⁶⁰ Spinoza bu kavramla, etkin duygulara sahip olan bir insanın yaşadığı üstün bir sevinç duygusunu ifade eder.

Spinoza "kendinden memnuniyet"i "içsel bir neden fikrinin eşlik ettiği sevinç"⁶¹ ve aynı anlama gelecek şekilde "kişinin kendisi ve eyleme gücü (*power of acting*) üzerine tefekkür etmesinden doğan sevinç"⁶² olarak tanımlar. "Kendinden memnuniyet", kişinin kendi eyleme gücünü idrak etmesinden doğan farkındalığın oluşturduğu bir duygudur. Bu üst duyguyu "ahlaki bilinç" ile ilişkilendiren nokta, "ahlaki bilinç" in "iyi" ve "kötü"ye dair duygusal bir bilinci (sevinç ve keder bilinci) ifade etmesi ve duygusal bilincin nihai aşamasının ise kişinin kendisine dair memnuniyetinin olmasıdır.⁶³ Diğer bir deyişle, bir yandan kişinin "iyi"ye ve "kötü"ye dair bilgisi, onun sevinç duygusuna dair bilincidir (ki kederin bilinci de insana sevinç yaşatır), diğer yandan "kendinden memnuniyet" de sevincin en üstün formlarından biridir. Dolayısıyla "ahlaki bilinç"le hedeflenen, "kendinden memnuniyet" duygusuyla kazanılır veya amaç hâsıl olur. O nedenle, insanın nihai çabası bu duyguya ulaşmaktır. Spinoza'nın ifadesiyle "Kendinden memnuniyet, gerçek anlamda umut edebileceğimiz en üstün şeydir. Çünkü hiç kimse varlığını bundan daha üstün bir amaç uğruna korumaya çabalamaz."⁶⁴

"Ahlaki bilinç"le birlikte "kendinden memnuniyet" duygusunda en temelde kişinin kendisine yönelik bir farkındalık, daha doğrusu bir "kendilik bilinci" (*self-consciousness*) vardır. Zira "kendinden memnuniyet" duygusundaki sevince eşlik eden o "içsel neden" kişinin kendisidir. Bu duygu "kişinin neden olarak kendisini görme fikrine eşlik eden sevinç" olarak ifade edildiğinde, bu, her şeyden önce kişinin kendisine dair bir bilinci olduğunu gösterir. Çünkü kendisini bilmeyen kendisi üzerine tefekkür de edemez, bir neden olarak da kendisini göremez. Dolayısıyla burada kişinin bir sevincin "neden"ini idrak etmesi bir "fikir", bu nedenin "kendisi" olduğunu idrak etmesi ikinci bir fikir, yani "fikrin fikri" olarak düşünülebilir. Kişinin bir sevincin nedeni olarak kendisini görmesi, kendisi üzerine yaptığı tefekkür sonucunda ortaya çıkar. Bu da kişinin kendisine dair bilincini ifade eder. Söz konusu "kendinden memnuniyet" duygusu da kişinin kendisine dair bu bilinci, bu tefekkürü sayesinde zihninde meydana gelen sevinç duygusu, dolayısıyla da "iyi"nin bilgisidir.

Buradan hareketle "ahlaki bilinç", temelinde "kendilik bilinci", nihai aşamasında da "kendinden memnuniyet" olan bir fikir olarak temellendirilir. Bununla birlikte kişinin kendisine dair bilinci ve memnuniyeti, onun kendi duygularını rasyonel bir düzene sokması ve edilgin duyguların üstesinden gelmesini de sağlar. Bu doğrultuda "kendinden memnuniyet", bir "kibir" duygusu olmadığı gibi bir tür "kendini aşağılama" duygusu da değildir.⁶⁵ Zira aşırı derecede kibirlenen ve aşırı derecede kendini aşağılayan bir insan hem "kendisini bilmeyen" (*sui ignorantia/ignorance of one's self*) hem de "zihinsel/ruhsal acizliği" (*animi impotentiam/impotence-weakness of mind*) sahip olan bir insandır.⁶⁶ Aslında "ahlak"ın upuygun bir fikir anlamının yanı sıra, tanımındaki "arzu" anlamına odaklanıldığında onu bir duygu olarak da düşünmek mümkündür. Spinoza'nın IIIIDef.3'teki duygu tanımı, duygunun da bir fikir olduğunu ifade ettiği için bu yorumu rahatlıkla yapmak mümkündür. "Ahlak" etkin bir duygu olarak düşünüldüğünde, "ahlaki bilinç" ile "duygusal bilinç" özdeş hale gelir. Buradan hareketle, "duygusal bilinç" in nihai aşamasını ifade eden "kendinden memnuniyet" duygusu ile "ahlaki bilinç" arasında bir başka bağlantı daha kurulmuş olur. Böylece "ahlak" bir duygu olarak "kendinden memnuniyet" duygusu ile en üstün formuna kavuşur. Dolayısıyla "kendinden memnuniyet" duyan insan bedeninin etkilenişlerini elinden geldiğince sebepleriyle bilen, zihninde oluşan fikirleri berrak bir kavrayışla sağaltan/tekâmül ettiren (*emendatione/improving*), kendisini edilgin duyguların hışmından kurtaran ve kendisinin bilincinde olan bir insandır. Her şeyden önce insanın kendisinden memnun olması için kendisini bilmesi gerekir; çünkü kendisini bilmeyen kendisinden memnun olamaz. Kendisinden memnun olan kişi, erdeme uygun yaşayan kişidir. Zira erdemin başlıca temeli, insanın aklını kılavuz alarak kendi doğasının yasalarına göre hareket etmesi ve kendi varlığını korumasıdır.⁶⁷ Kendisini bilmeyen insan erdemlerin temelini

⁶⁰ Renatus Descartes, *Passiones sive Affectus Animae - Duygular ya da Ruh Halleri*, (Latince-Türkçe metin bir arada), çev. Çiğdem Dürüşken (İstanbul: Alfa, 2015), Articulus CXC, 312.

⁶¹ IIP30S, 511

⁶² IIIIDef.Aff.XXV, 536.

⁶³ IVP8+Dem., 550.

⁶⁴ IVP52S, 575.

⁶⁵ IIP26S, 508; IIIIDef.Aff.XXVI, 536; IIIIDef.Aff.XXVIIIExp., 537.

⁶⁶ IVP55, IVP56+Dem., 576, 577; IVP55, Lat.IVP56+Dem., 269, 270.

⁶⁷ IVP35C1, 563; IVP56Dem., 576, 577.

(*foundation of virtues*), dolayısıyla da erdemlerin kendisini bilemez. Aklın kılavuzluğunda hareket eden bir insan doğal olarak aklın kılavuzluğunda hareket ettiğini bildiği için, onun bu farkındalığı ya da bilinci kendisinde bir “memnuniyet” duygusu oluşturur. Kendisini bilmeyen, yani kendisinden bihaber olan bir insan hiçbir şekilde aklın kılavuzluğundan yararlanamaz ve tam da bu sebeple erdemli bir şekilde davranamaz.⁶⁸ Dolayısıyla “ahlaki bilinç”in bir türü olan “kendinden memnuniyet”, erdeme uygun davranan, aklın kılavuzluğunda erdemleri bilen ve sürekli olarak hem kendisi hem de başkaları için iyi olanın gerçekleşmesini arzulayan insanın ulaştığı bir mutluluk ya da tatmin olma düzeyidir.

“Kendilik bilinci” ve “kendinden memnuniyet” olan “ahlaki bilinç”, böylece bir rasyonel yaşama biçimini veya erdemli ve özgür bir şekilde varlığı olabilecek en iyi şekilde sürdürme çabasını ifade eder. Dahası, “ahlaki bilinç”, aklın rehberliğinde “ölçülü” ya da “mutedil” bir yaşamın gereğidir. Zira kendisini bilen ve kendisinden memnun olan kişi ne kendisini küçük görme acizetine ne de kendisiyle kibirlenme gafletine düşer. Bilakis böylesi bir yetkinliğe ulaşan kişi, kendi gücünün farkında olan ve her biri kendi özünü ifade eden arzularını anlama yetisinin upuygun kavrayışı doğrultusunda yönlendiren kişidir. O, gücünün ve sınırlarının farkında olan ve kendisini Doğanın zorunlu düzeninin bir parçası olarak gören, dolayısıyla değiştiremeyeceği şeyler için kederlenmeyen ve tâbi olduğu zorunluluğun kendisi üzerindeki her bir etkisini elinden geldiğince nedenleriyle idrak eden insandır. Böyle bir insan bu şekilde düşünüp eyledikçe hem kendisine hem de diğer insanlara sevinç getiren, erdemün gücünü, özgürlüğün niteliğini arttıran ve iyi ve faydalı şeyler yapan bir insan olur. Spinoza “ahlaki bilinç”i ve onun en üstün formlarından biri olan “kendinden memnuniyet”i adeta bir tür “ödev ahlakı” olarak sunar.

Fakat insanın gücü çok sınırlıdır ve dışsal nedenlerin gücü tarafından sürekli baskılanır. Dolayısıyla, dışımızdaki şeyleri kendimizle uyumlu hale getirecek öyle mutlak bir gücümüz yoktur. Yine de fayda ilkemizin gerektirdiğinin aksine başımıza gelen şeyleri sükûnetle karşılayacağız, tabii eğer ödevlerimizi [*officio/duty*] yerine getirdiğimiz, sahip olduğumuz gücün böyle şeylerden kaçınabilmemizi sağlayacak bir nitelikte olmadığını ve düzenine uymak zorunda olduğumuz tüm Doğanın bir parçasını teşkil ettiğimiz bilincindeyse [*conscii*]. Bu noktayı açık ve seçik bir şekilde anlarsak, anlama ile tanımlanan o parçamız, yani en iyi kısmımız bundan çok büyük derecede bir memnuniyete [*acquiescentia*] ulaşacak ve bu doyumunu [*acquiescet*] sürdürmeye çabalayacaktır. Çünkü anladığımız sürece, ne zorunlu olanın dışında bir şey isteriz ne de doğru olanın dışında bir şeyle mutlak doyuma [*acquiescere*] ulaşırız. Dolayısıyla, bunları doğru bir şekilde anladığımız ölçüde, bizim daha iyi kısmımızın çabası, tüm Doğanın düzeniyle uyusacaktır.⁶⁹

Spinoza’nın burada örtük bir şekilde ifade ettiği “ödevleri yerine getirme bilinci” (*conscii officio/conscious of duty*) tam da bu başlıkta incelenen “ahlaki bilinç”e karşılık gelmektedir. İnsan bu bilinç ya da şuur gereği, şeyleri en iyi şekilde kavrar ve hem kendisi hem de diğer insanlar için iyi olanı arzular. Bu bilinç, insanın anlayışındaki (*understanding*) artışa paralel olarak geliştikçe, insanın kendisine, Doğaya, Tanrı’ya ve diğer şeylere dair farkındalığını da arttırır. Bu bilgi sayesinde bir insan olarak kendimizi bu ontolojik zeminde konumlandırabilir ve anlayabiliriz. Bu bilinç, son tahlilde bilginin en üstün formu olan üçüncü tür, yani “sezgisel bilgi” ile ulaşabileceği en üst aşamaya yükselir. İnsan bu bilgiye eriştiği oranda, yani insan zihni bu bilgiyi kesb ettiği oranda kendisini Doğanın bir parçası olarak görür, Doğanın zorunlu düzenine tabi olduğunu idrak eder. Böylece insan ne zorunlu olanın dışında bir şey ister ne de doğru ve gerçek olanın dışında kalan bir şey onu “memnuniyet”e ulaştırır. İnsanı mükemmel ve mutlu kılan onu yetkinleştiren de bilincin en üst seviyeye kendisi sayesinde ulaştığı “sezgisel bilgi”dir.

Sezgisel bilgi, birinci bilme türü olan hayal gücüne dayalı bilgiden ve ikinci bilme türü olan rasyonel bilgiden sonra gelen bilmenin üçüncü veya en üst türüdür. Sezgisel bilgi, rasyonel bilgi temelinden hareketle, “Tanrı’nın belli sıfatlarının biçimsel özüne ilişkin upuygun bir fikirden şeylerin özüne ilişkin upuygun bilgiye doğru uzanan”⁷⁰ bir bilme derecesidir. Sezgisel bilgi, en temelde varolan her şeyin nasıl Tanrı’da içerildiğini (*immanence*) ve şeylerin Tanrı’nın ebedi doğasından zorunlulukla nasıl türediğini kavrayabilme ufkudur. O nedenle sezgisel bilgi, bir tür tümdengelimsel kavrayışı ifade eder. İnsan zihninin bu tür bir kavrayışa ulaşması, onun kendisinin, diğer şeylerin ve Tanrı’nın bilincinde olmasını ifade eder. Zihnin sezgisel bilgisi, aynı zamanda zihnin hayal ve hafıza gibi bedensel güçlerden bağımsız olarak ve yalnızca anlama yetisi itibarıyla Tanrı’nın sonsuz aklının bir parçası olduğunu idrak etmesidir.⁷¹ Spinoza insanları söz konusu bu bilgiye erişme ve ödevlerini yerine getirme bilincinin derecesine göre iki uç noktaya yerleştirir. Bu uç noktaların birisinde tam anlamıyla “ahlaki bilinç”e sahip bilge insanlar, diğerinde ise bu bilinçten yoksun cahil ve zayıf ruhlu insanlar vardır.⁷²

⁶⁸ IVP24, 558; IVP56Dem., 576, 577.

⁶⁹ IVApp.XXXII, 593, 594; Lat.IVApp.32, s. 289.

⁷⁰ IIP40S2, 478.

⁷¹ VP39S, 614.

⁷² VP42S, 616, 617.

Sonuç

Geleneksel felsefede *conscientia* kavramı, insanın eylemlerine eşlik eden bir "iç ses" anlamında ve "ahlaki duyarlılık" ya da "vicdan" olarak kullanılıp genellikle "irade" ile ilişkilendirilir. Aynı felsefi gelenekte *conscius* kavramı zihnin refleksif eylemi neticesinde fikirler üreten potansiyeli anlamında "bilinç" ya da "şuur" karşılığıyla özellikle "anlama yetisi" (*intellect*) ya da "akıl" (*reason*) ile irtibatlandırılır. Dolayısıyla *conscientia* ile *conscius* ve "irade" ile "akıl" ayırımı geleneksel felsefenin neredeyse yüzyıllar süren "pratik felsefe" ve "teorik felsefe" olarak ayrılmasına neden olmuştur. Spinoza'da ise artık ne *conscientia* ile *conscius* arasında bir farklılık ne "irade" ile "akıl" arasında bir ayırım ne de felsefenin "pratik felsefe" ve "teorik felsefe" olarak sınıflandırılmasının belirgin çizgisi vardır. Spinoza'nın, bu çalışmanın konusu olan *conscientia* ile *conscius* arasında bir ayırım yapmadan birini diğerinin muadili olarak kullanması, yalnızca klasik Latince dil ve anlam geleneğinden süregelen bir eş kullanım değil, aynı zamanda kendi felsefi projesinin de bir parçasını teşkil etmektedir.

Spinoza'nın *conscientia* ile *conscius* kavramlarına dair ortak semantik kullanımına dayanan genel "bilinç teorisi", hem metafiziksel hem epistemolojik hem de ahlaki bir içeriğe sahiptir. Metafiziksel içerik temel kabul edildiğinde, bu "bilinç teorisi"nin biri epistemolojik diğeri ahlaki olan iki yönü söz konusudur. Bilincin ahlaki yönüne ya da ahlakın bilinç temeline dair bir soruşturmayı amaçlayan bu çalışmada, söz konusu yön, "ahlaki bilinç" olarak kavramsallaştırılmış ve "ahlak"ın zihinde "upuygun bir fikir" ve "belirlenime tabi bir arzu" olarak bulunduğu dair bir tespit üzerinden gerekçelendirilmiştir.

Bu doğrultuda "ahlaki bilinç", ilk olarak insanın "kendilik bilinci"ne erişmesi, bağlı veya tabi olduğu ontolojik zorunluluğu idrak etmesi, Doğadaki nedensel belirlenimleri "upuygun" veya "yeterli fikirler"le bilmesi ve kendi eylemlerinin özgür nedeni olduğuna dair "yanılsama"lardan kurtulma farkındalığı olarak ortaya konulmuştur. İkinci olarak "iyi"nin sevincin bilinci, "kötü"nün kederin bilinci olmasından hareketle, insanın duygularına dair bir bilince sahip olduğu vurgulanmış ve bu da "duygusal bilinç" olarak kavramsallaştırılmıştır. Ayrıca "duygusal bilinç" in insanın "kendilik bilinci"ni nasıl arttırdığı irdelenmiş ve insanın ahlaki anlamda iyi olan, duygusal anlamda sevinç getiren eylemlere "duygusal bilinç" sayesinde ulaştığı sonucuna varılmıştır. Üçüncü olarak "ahlaki bilinç" in insanın "kötü"ye yol açan kederleri bertaraf edip "iyi"ye yol açan sevinçleri çoğaltmasının imkân ve ufku olduğu tespit edilmiştir. Dördüncü ve son olarak temeli "kendilik bilinci" olan "ahlaki bilinç" in nihai aşamasının "kendinden memnuniyet" duygusu olduğu sonucuna ulaşılmış ve insanın bu duygu sayesinde kendi üzerine tefekkür edip eylemlerinin nedeni olarak kendisini görebildiği düşüncesi aydınlığa kavuşturulmaya çalışılmıştır. Bu çerçevede, genel olarak insanın varolma, eylemde bulunma ve daha iyi bir hayat yaşama imkanının edilginliklerden uzak etkin ve sevinç getiren duygulara bağlı olduğu belirtilmiş ve "ahlaki bilinç" in insana bu olanağı sağladığı ileri sürülmüştür. Böylece "ahlaki bilinç", kendisinin farkına varan, kendisinden memnun olan, kendisi gibi diğer tüm varolanları da Tanrı ile ilişkisi bakımından kavrayan, Doğadaki zorunluluğu idrak eden ve bu sayede keder duygularını olabildiğince bertaraf eden insanın ontolojik bilinci, epistemolojik kavrayışı ve ahlaki huzuru ya da sevinci olarak ortaya konulmuştur.

Kaynakça

- Arıcan, M. Kazım. *Panteizm, Panenteizm ve Ateizm Bağlamında Spinoza'nın Tanrı Anlayışı*. Ankara: Hece, 2015.
- Balibar, Etienne. *Identity and Difference: John Locke and the Invention of Consciousness*. London: Verso, 2013.
- Canaslan, Eylem. *Spinoza: Yöntem, Tanrı, Demokrasi*. Ankara: Dost, 2019.
- Canaslan, Eylem. “Proto-Demokratik Bir Perspektiften Felsefi Pedagoji ya da Anlama Yetisinin Düzeltilmesi”. *Spinoza ile Karşılaşmalar*. Der. Güçlü Ateşoğlu-Eylem Canaslan. 56-76. İstanbul: Ayrıntı, 2015.
- Dağ, Enes. “Zihnin Bedeni, Bedenin Zihni: Spinozacı Paralelizmin Ontolojisi”. *İnsanın İncanın ve Mekânın İnşası-II: Değerler ve Kavramlar Uluslararası ve Disiplinlerarası Ruh Sempozyumu Bildiriler ve Özetler Kitabı*. ed. O. Murat Deniz - Şevket Yavuz. 509-524. Çanakkale: ÇOMÜ, 1. Baskı, 2021.
- Dağ, Enes. “Spinoza’da Bir Yanılsama Olarak ‘İrade Özgürlüğü’ ve İnsan Eylemliliğinin Doğası: Belirlenmişlik Zemininde Ahlaki ‘Yükümlülük’”. *Özgür İrade? Hukuk, Nörobilim, Psikoloji ve Ötesi*. ed. Ozan Erözden vd. 264-282. İstanbul: Zoe, 2021.
- Descartes, Renatus. *Passiones sive Affectus Animae - Duygular ya da Ruh Halleri*. (Latince-Türkçe metin bir arada). çev. Çiğdem Dürüşken. İstanbul: Alfa, 2015.
- Eksen Çankaya, Gaye. “Spinoza’da Etik-Siyaset İlişkisi Üzerine”. *Spinoza Günleri: Teolojik Politik İnceleme Etrafında*. haz. Cemal Bâli Akal. 17-27. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi, 2009.
- Garett, Don. “Spinoza’s Ethical Theory”. *The Cambridge Companion to Spinoza*. ed. Don Garrett. 267-314. New York, Cambridge University Press 1996.
- Gökalp, Nurten. “Descartes ve Spinoza Düşüncesinde Gerçek İyi Kavramı”, *Felsefe Dünyası* 2/40 (Aralık 2004), 18-40.
- Güngör, Feyza Şule. “Spinoza’da İyi ve Kötünün Conatus (En İyi Şekilde Varlıkta Kalmakta Israr) Bağlamında Değerlendirilmesi”, *FLSF (Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi)* Güz/20 (Aralık 2015), 131-142.
- Jorgensen, Larry M. “Seventeenth-Century Theories of Consciousness”. *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*. ed. Edward N. Zalta. Erişim Tarihi: 02.03.2022.
<https://plato.stanford.edu/archives/spr2020/entries/consciousness-17th/>
- Lewis, Charlton T. – Short, Charles. *A New Latin Dictionary*. ed. E. A. Andrews, Oxford-New York: Harper & Brothers Publishers-Clarendon Press, 1891.
- Lloyd, Genevieve. *Routledge Philosophy Guidebook to Spinoza and the Ethics*. London: Routledge, 1996.
- Spinoza. “Ethics”. *The Collected Works of Spinoza*. haz. ve çev. Edwin Curley. 1. Cilt. New Jersey: Princeton University Press, 1985.
- Spinoza. “Treatise on the Emendation of the Intellect”. *The Collected Works of Spinoza*. haz. ve çev. Edwin Curley. 1. Cilt. New Jersey: Princeton University Press, 1985.
- Spinoza. “Letters”. *The Collected Works of Spinoza*. haz. ve çev. Edwin Curley. 2. Cilt. New Jersey: Princeton University Press, 2016.
- Spruit, Leen - Totaro, Pina. *The Vatican Manuscript of Spinoza's Ethica*. Latin Transcription and Notes. Leiden-Boston: Brill, 2011.